

Bevándorlás és nemzeti identitás: kihívások, lehetőségek

Nancy Green: L'immigration en France et aux États-Unis. Historiographie comparée. Vingtème siècle. Revue d'Histoire, no. 29. janvier–mars 1991. 67–82.

Jacques Voisard – Christiane Ducastelle: La question immigrée dans la France d'aujourd'hui. Paris, Le Seuil, 1990. 153.

Devenir suisse. Adhésion et diversité culturelle de étrangers en Suisse. Sous la dir. de Pierre Centlivres. Genève, Georg Editeur, 1990. 278.

Home: A Place in the World. Social Research, Vol. 58. No. 1. (Spring 1991)

Talán meglepő, hogy a fenti írásokat egy csokorba kötve kívánom bemutatni. Valóban igen különböznek egymástól, jóllehet mindegyik valamilyen formában a kényszerű vagy önkéntes vándorlást, illetve annak valamilyen következményét vizsgálja. Áll ez részben a New York-i New School of Social Research folyóirat számára is, amelyben tudós szerzők és művészek az „otthon” értelmét próbálják megragadni. Ebben az egyik fókuszpont épp az elvándorlás, a menekülés nyomán keletkező „otthontalanság” lett. Ha e publikációk különböznek is egymástól, mégis közös bennük, hogy valamilyen szinten azt a problémát (is) elemzik, hogy a bevándorlók, idegenek milyen hatással vannak az őket befogadó ara. Az újabb antropológiai kutatások nyelvén szólva azt az izgalmas kérdést érintik, hogy miként megy végbe a nemzeti, etnikai különbségek történeti, társadalmi fölépítése, kidolgozása, konstrukciója.¹

Nancy Green Párizsban élő amerikai történész, a migráció ismert kutatója² tanulmányában az amerikai és francia bevándorlástörténet nagyon tanulságos összevetését adja. Franciaországban a mai bevándorlás előzményei iránt az elmúlt pár évben nőtt meg igazán az érdeklődés. A motivációk egyértelműen a jelenkori problémákból fakadnak, hiszen a mai Franciaországban komoly társadalmi és politikai feszültségekkel jár a több mint 4,5 millió bevándorolt, illetve leszármazottaik integrálódása. Az újabb kutatások egyértelműen igazolják³, hogy az ország az Egyesült Államok mellett a modern népességáramlások egyik legfontosabb befogadó állomása volt. Nancy Green ki is hangsúlyozza, hogy az USA szempontjából a Franciaországba irányuló bevándorlás történetének „fölfedezése” az amerikai helyzet kivételességéről elterjedt nézetek elvetéséhez vezetett. Ha van valami különleges az amerikai bevándorlás történetében, akkor az leginkább a bevándorolt népesség hallatlan etnikai tarkasága. Természetesen más volt a két országban a migráció időbeli ritmusa, létszámbeli különbségek is vannak, de ne felejtjük el, hogy az USA kontinensnyi ország, s itt ma (az 1980-as adatok szerint) az össznépességen belül a kelföldi születésűek aránya csak 5,4% volt, Franciaországban viszont 1982-ben 6,8%. (Az USA-ban – e században – a külföldön születettek legmagasabb aránya 1910-ben volt, 14,8%, Franciaországban a korábbi 1931-es csúcs – 6,6% – épp a nyolcvanas években dőlt meg.) Nancy Green ezért úgy látja, hogy az amerikai és a francia helyzet közötti legnagyobb különbség nem annyira a bevándorlás történeti alakulásának eltéréseiben ragadható meg – e téren sokkal erősebbek a párhuzamok, mint a differenciák –, hanem annak módjában; ahogy az idegenek beáramlásának függvényében a nemzeti identitás megfogalmazódott. A „más”, az idegen képzele másként alakult a két ország története során. Ennek folyamatában feltűnő, hogy az óceán mindkét partján jelentős eltérés van a migráció valós története és a nemzet kollektív emlékezetében kialakult képe között. Gondoljunk csak arra a közkeletű, s csak az említett újabb kutatások által cáfolt állításra, hogy szemben az USA-val, Franciaország nem lett hazája bevándorló munkások tömegeinek, legfeljebb csak politikai menekülteknek.

A migráció és identitás viszonyát boncoló szerző legfontosabb mondanivalója az, hogy a

migráció társadalmi értelmezése, a viták és a problémafogalmi eszközei, beleértve a közvélemény, a politika, de még a szaktudomány fogalmkészletét is, mindkét országban az állami-nemzeti identitás meghatározásának eszközéül szolgáltak. Jól tetten érhető ez a terminológiák szintjén is. Az idegenből érkező népesség beáramlása, befogadása ugyanis mindkét országban sajátos nyelvi kifejezések, metaforák kialakulásával, s ezek tartalmi változásával járt együtt. A külföldről érkező idegenek, a „mások” megnevezésére használatos kifejezések a nemzet, a nemzetiség, az állampolgárság eltérő képzeteit is magukba foglalják.

Franciaországban például sokáig egyáltalán nem használták a „bevándorló” kifejezést, helyette az „idegen” fogalma élt. Ez utóbbi a franciában az állampolgárság hiányának és a kulturális másságnak értelmét egyaránt tartalmazza. Ez a szóhasználat részben arra vezethető vissza, hogy Franciaországban a modern urbanizáció kezdetben főként belső vándorlás következménye volt, s csak a 19. század végétől jelentek meg a külföldi – „idegen”, a nemzetén kívül álló – munkások nagyobb tömegei. Míg Franciaországban a bevándoroltakra tehát elsősorban „idegenként” tekintettek, addig az Egyesült Államokban látszólag – gondoljunk az „olvasztótégely” képzetre, de akár annak kritikai elméleteire is –, virtuális amerikaiak láttak bennük. Vagyis: az amerikai „bevándoroltak” mint az amerikai nemzet potenciális alanyai jelennek meg, s a vita csak arról szól, hogy miként vál(hat)nak „igazi amerikaiakká”. E kép azonban – mint Nancy Green rávilágít – hamis. A részizagságok ellenére hamis, mert nincs tekintettel arra, hogy a bevándorlásról az USA-ban is különböző vélemények, képzetek alakultak ki. Nem igaz az a romantikus nézet, hogy Amerika mindig is tárt karokkal fogadta a bevándorlókat. Ezzel szemben tény, hogy századunkban az amerikai bevándorlást a különböző intenzitású és jellegű korlátozások sorozata jellemzi. A francia kutatók ezzel a ténnyel a 20. századi Franciaország viszonylagos nyitottságát állítják szembe. (Legalábbis 1975-ig tartó érvénnyel.) Az Egyesült Államokban az idegenekkel szembeni ambivalens - tehát nem állandó, nem mindig pozitív – viszonyulás megnyilvánul a bevándorlás története során kialakult, majd újabb változatokban megjelenő diszkriminatív szemléletben is, amely mindig éles határvonalat húz a „régire”, a korábbi bevándorlás és az „újakra”, a későbbiek között. Ez a szemlélet Franciaországban sem ismeretlen. Az „újakhoz” itt is, ott is *a másság* olyan képzete fűződik, amely az *integrálódásra való képtelenséget* sugallja.

Tanulságos, hogy az elmúlt évtizedben az „olvasztótégely” metaforáját milyen céllal vették át a franciaországi politikai s szakmai vitákban; publikációkban. A metafora az USA-ban is többjelentésű, ma már bőséges irodalom foglalkozik értelmezésével⁴ Franciaországi átvételével, miként az amerikai bevándorlástörténetből vagy a történeti, szociológiai irodalomból merített más analógiákkal a kulturális pluralizmust és az ország bevándorló jellegét kívánták hangsúlyozni. Az átvétel a fogalom jelentését illetően csak részleges, funkciója az, hogy a francia nemzet jellegének újrafogalmazása érdekében, a politikai és kulturális homogenitással, az államnemzeti ideológiával szemben egy alternatív modellt képviseljen. A kölcsönzés tehát pontosan meghatározható szükségletek miatt következett be, s leegyszerűsíti a fogalom eredeti, sokrétű értelmét. A történeti munkák a francia identitás körül forgó viták keresztüzébe kerültek, s háttérre adnak a bevándorlás mai problémáihoz.

De mit is jelent a bevándorlás kérdése a mai Franciaországban? Mint eddig a történeti vizsgálatok kapcsán röviden jeleztem, a hagyományos francia nemzetkép cáfolatát és a pluralizmus kihívását.⁵ Ugyanakkor az utcán, a közéleti, politikai vitákban az intolerancia növekedését, ami például Le Pen zajos sikereiben is megnyilvánul. „Az idegengyűlölet, a rasszizmus, az antiszemitizmus a társadalmi erkölcs nyilvánvaló pornográfiájává váltak Franciaországban” – írja esszéjében Julia Kristeva irodalomtörténész, pszichoanalitikus, maga is külföldről bevándorolt francia.⁶ A társadalomban komoly ellentmondások feszülnek. De mint egy friss közvélemény-kutatás jelzi, az emberek meglehetősen következtelenek a bevándorlás kérdésének megítélésében. Míg ugyanis a megkérdezettek 64%-a vélte úgy, hogy a bevándorlás veszélyezteti a francia azonosságot, addig 59%-uk szerint Franciaországban a

népesség sokrétű származása gazdagítja a nemzeti identitást. Ahol ez a felmérés megjelent, a L'Express hetilap egyik legújabb száma, olyan, mint az „etnikai reneszánsz” virágkorában; a hetvenes évek elején a „gyökereket” ünneplő bármely amerikai magazin: térkép, grafikon a bevándorolt etnikumokról, s arcképcsarnok a nemzeti panteon külföldön született nagyjaival. De ugyanakkor a folyóirat alkalmi összeállítása inkább a kelet- vagy közép-európai olvasónak ismerős címmel készült: *Mit jelent franciának lenni?*⁷ Persze a válsághangulatnak vannak más elemei is – főként az egyesülő Európa kihívása –, de kétségtelen, hogy a bevándorlás ma a nemzeti tudat és érzés egyik kulcskérdése. A történész, Maurice Agulhon egy előadásában úgy fogalmazott, hogy a franciák nemzeti mivoltukat többnyire – a magyar olvasó talán kicsit meglepődve húzza föl a szemöldökét – külső félelmek viszonylatában határozták meg. Szerinte ma ezeket inkább a belülről jövő felbomlás (szeparatizmus, asszimilálatlan bevándoroltak, antipatriotizmus vagy ezek összessége) által kiváltott félelmek, a belső veszélyérzet váltották föl.⁸

A mai franciaországi bevándorlással kapcsolatos kérdések tömör, lényegre törő summája Jacques Voisard és Christiane Ducastelle könyve. Áttekintésük során ők a társadalom sebezhetőségére világítottak rá. Arra, hogy a bevándorlás problémáját a politika nem a kellő figyelemmel és hozzáértéssel kezelte. A kormányzat például hosszú ideig megfelelő információkkal sem rendelkezett a bevándoroltak számáról, problémáiról, tevékenységéről. A körökben működő nem kormányzati szervek tevékenységét sem követték figyelemmel. Sok szempontból a politikai rendszer egésze is „felkészületlen” volt a bevándorlókkal szemben. Az állampolgárság kérdésének problémái, a szavazati jog körüli, mais tartó huzavonák mögött politikai viták húzódnak meg. A szerzőpár tehát a idegenek, bevándorlók és a befogadó ország találkozásában a politikai krízishelyzetet domborítják ki.

A politikai problémák mellett a francia „bevándorolt kérdés” lényege a különböző kulturális háttérű népcsoportok integrációjának kihívása. Röviden: a krízist *nem* a bevándorlók számának növekedése jelenti igazán, hiszen létszámuk a nyolcvanas években viszonylag stabil, s a növekményt a már Franciaországban születettek adják. A változás lényege – Nancy Green cikkére utalva – az, hogy az „idegenek” „bevándoroltakká”, „etnikai csoportokká” váltak, vagyis tekintélyes hányaduk nem időlegesen, a visszatérés reményében él Franciaországban, hanem véglegesen ott kíván megtelepedni. Más szavakkal: a nemzetet kívülről érkező résztvevők státusát igénylik politikailag, de kulturálisan és a nemzeti identitást illetően is. Az integráció konfliktusainak három fő színtere van: az iskola, a lakókörnyezet és a munkaerőpiac. Közötök csak az oktatást említem. Ma az elemi iskolások 25%-a „immigrés”, Párizs, Lyon, Marseilles számos iskolájában pedig ennél is többen. Hogyan lehet az iskolarendszerben megszüntetni minden diszkriminációs és szegregációs mozzanatot? Milyen súllyal szerepeljen az idegen származású gyerekek anyanyelve, kultúrája a francia iskolák tananyagában? Tanítsák-e például a portugált *minden* diáknak olyan iskolákban, amelyekben jelentős ugyan a portugál származású gyerekek aránya, de ahová mások is járnak? Milyen szerepet szánjanak az arabnak mint általános idegen nyelvnek a középiskolákban? Egyáltalán, jogos-e az arabot idegen nyelvnek minősíteni Franciaországban?

Ez utóbbi kérdés már azt a problémát érinti; amely ma a legégetőbb. 1986-ban a bevándoroltaknak már csak 40%-a európai (845 000 portugál, 370 000 olasz, 342 000 spanyol). 35%-uk származik a Maghreb országokból (712 000 Algériából, 576 000 Marokkóból, 230 000 Tunéziából), további 4% más afrikai országokból érkezett. Szintén 4% a törökök s 5% az ázsiaiak aránya. A fogadó társadalom és a bevándorlók közötti kulturális, nyelvi különbségek jóval nagyobbak, mint a korábbi bevándorlási korszakokban. Különösen élesen vetődik föl az integrálódás kérdése a vallási differenciák miatt. Ma több mint 2,5 millió muzulmán lakik az országban. Állampolgárságukat tekintve akár franciák, akár nem, az iszlám franciaországi befolyásától ma már sem kulturális, sem politikai értelemben nem lehet

eltekinteni. (Az iszlám kérdése és a vele kapcsolatos politika túlnő a bevándorlás szűkebb problémáin.) Úgy tűnik, hogy az idegenek beilleszkedési konfliktusait a kapcsolatba került felek közötti kulturális távolságok mélyítik el. Hasonló fejlemények a délkelet-ázsiai és a spanyol nyelvű tömegek mai észak-amerikai beáramlása nyomán is megfigyelhetőek, de a történeti vizsgálatok tanulságai arra figyelmeztetnek, hogy a kulturális másság tényét nem szabad túlértékelni. A másság képzete történetileg változó kulturális konstrukció. Az 1910-es években az USA-ban a kelet-európai paraszti bevándorlókat tekintették asszimilálhatatlan tömegnek. Franciaországban a húszas években a beözönlő olasz munkásokkal szemben voltak atrocitások. Remélhetőleg a megfelelő kulturális kiegyenlítődéssel előbb-utóbb most is bekövetkezik majd, de Jacques Voisard és Christiane Ducastelle szerint az együttélés és a beilleszkedés csakis a korábnál sokkal tudatosabb politikával segíthető elő.

Az idegenek integrálódásának jogi-politikai megoldása az állampolgárság elnyerése. Ez ugyanakkor egy szimbolikus aktus, amely a bevándoroltat a befogadó ország nemzeti tagjává avatja. A svájci tanulmánykötet az állampolgárság megszerzésének folyamatát, ezt az önkéntes adaptációt mint kulturális jelenséget vizsgálja. A kiadvány egy konferencia előadásait tartalmazza, amit a neuchâtel-i etnológusok egy hosszabb kutatás – „Az állampolgárság megszerzése és a kulturális pluralizmus: etnológiai megközelítés” – egyik fázisaként rendeztek. Kutatásukban az identitás témáját kívánják körülhatárolni, mégpedig ellentétben a másság viszonylatában. A nemzeti identitást a naturalizáció prizmáján keresztül szemlélik, amit az eddig mondottak fényében úgy is fogalmazhatunk, hogy a „svájciasság” mibenlétét a kulturális másság kihívása alapján próbálják szemügyre venni.

Az etnológus; szociológus, nyelvész, történész előadók a Svájcban élő idegenek integrációjának részben történeti példáiról, részben a mai helyzetről szólnak. Nem volt azonban céljuk a bonyolult, nehézkes és nem utolsósorban igen költséges svájci állampolgársági eljárás megjavításához, egyszerűsítéséhez recepteket adni. Ennek ellenére a kötet nem nélkülözi a kritikai élt, mártások azáltal sem, hogy ráirányítja a figyelmet a „mi” és „ők” között húzódó korlátokra. Svájc és az idegenek együttélése – mint a szerkesztő ironikusan írja – nem szerelmi történet. Az állampolgársági befogadás átmeneti rítusa inkább érdekházasság. Ugyancsak kritikai, akár közvetlen politikai üzenetként is fölfogható az egyik, az új állampolgároknak a naturalizáció menetéről vallott véleményét összegző tanulmány megállapítása: a jogi aktus nem szünteti meg automatikusan az egykori „kivülállók” és a „bentiek” közötti határokat. A naturalizáció nehézkes menetét, a hatóságok önkényes packázásait különösen a jobb helyzetben lévő új polgárok tették szóvá. Az alacsonyabb státusúak pragmatikusabbak voltak, inkább az aktustól várható előnyöket tartották fontosnak.

Az állampolgári jogok megszerzését a svájci „idegeneknek” csak nagyon kis százaléka választja. Évente alig 1%-uk, ami a nyugat-európai országokhoz képest az egyik legalacsonyabb arány. Feltűnő, hogy a Svájcban született második generáció tagjai sem kívánnak nagyobb mértékben svájci válni. Az okok között a restriktív politika mellett két kutató is az azonosságtudat szimbolikus oldalát emeli ki. Kutatásaik nyomán úgy vélik, hogy a naturalizáció kizárja a „különbözőség jogát”. A „kétkultúráság” vagy a kettős kötődés, mely utóbbiról André Reszler⁹ genfi professzor nyújt magyar vonatkozásai miatt is élvezetes képet, kevésbé egyeztethető össze a 19. századból eredő nemzetállami állampolgárság fogalmával. (Ez persze Svájc sajátos fejlődése miatt sok elemében különbözik más európai példától.) A másodgenerációs svájci fiatalok számára egy olyan identitás a vonzó, amely nem állítja az individuumot választás elé, s amely ezáltal megtöri a „nemzeti” és az „idegen” kettősségét. Svájc – méltán csodált – kulturális pluralizmusa az állam federális szerkezetén alapszik, de ez a kultúrák különbözőségét nagy merevséggel, territoriális módon intézményesíti. A svájci „idegenek”, migránsok kulturális mássága ebből a szempontból válik a fennálló modell kritikájává.

Miként az észak-amerikai, a francia helyzet mutatta, a külföldről származó népesség a

demokratikus intézményekkel alaposan körülbástyázott legpluralistább európai országban is kihívást jelent, s a nemzeti identitás újrafogalmazását kívánja meg. Valószínűleg igaza van Dominique Schnappernek abban, hogy – mint a kötet egyik legfontosabb írásában kifejti – egy új nemzetkoncepció kidolgozására van szükségünk. A német és a francia modell helyett a mai liberális demokrácia szükségleteit a nemzet „harmadik koncepciója” teljesíthetné ki leginkább. Ennek lényegét négy síkon a következőkben határozza meg: a modell alapvetően sem nem kulturális (organikus, etnikai), sem nem politikai, hanem gazdasági-társadalmi jellegű. Ideológiailag nem a „vér és rög” vagy a politikai akarat, hanem a Raymond Aron által kifejtett „republikánus elitizmus” és az állampolgári szolidaritás jellemzi. A benne működő társadalmi kötelékek eszközjellegűek, szemben a francia modell szerződés- s a német közösség-típusú kapcsolataival. A nemzet kohéziós erejét az iskola valósíthatja meg, de nem csupán a hagyományos módszerekkel, amikor az oktatás a citoyen neveléséről gondoskodik (francia modell), vagy amikor a német modellben a hangsúly az egységes kulturális örökség átadására kerül. A „harmadik koncepció” szerint a nemzet modern kommunikáció-, érték- és kultúrközösségének kialakítását az iskola a társadalmi önvédelem (protection sociale) szervei és technikai ismereteinek átörökítésével valósíthatja meg. Más szavakkal: a modern társadalomban az iskola a „politikai legitimitáció központi szerve, szíve”, mely a képességek, s nem egyszerűen az örökség átadását célozza. Ez a fölfogás – hangsúlyozza a szerző – a másik két nemzetkoncepcióhoz hasonlóan egyszerre a valóságos folyamatokat megvilágító, azaz leíró, s egyben célként értelmezhető, azaz normatív jellegű. Segítségével – noha ezúttal csak elméleti vázát villanthattam föl – termékeny gondolatok fogalmazódhatnak meg arról, hogy mivé is válik, válhat a nemzet a modern társadalmakban.

Az individuuum, aki saját elhatározásából szülőföldjének végleges vagy időleges elhagyását választja, illetve kényszerből vagy bármilyen más tényező hatására tőle megválni kényszerül, nemzetéhez való tartozását, annak válságát sokkal személyesebb síkon éli meg. A nemzetbál való kiszakadás leginkább az otthon elvesztésének rendszerint kritikus élményeiben ölt testet. Erről szól – több más mellett – a New York-i New School folyóiratának új száma, amely szintén egy igen érdekes konferencia anyagát adja közre. Társadalomkutatók, filozófusok, művészek cserélték ki gondolataikat az otthon, a haza problémájáról. Szimbolikus értelmű, hogy egy *ilyen* eszmecserére épp *itt* került sor, azon az egyetemen, amelyet – legalábbis részben – a második világháború éveiben a száműzöttek egyetemeként ismertek, s abban a városban, amelyiket mais a bevándorlók Bábeként, másfelől sajnos a hontalanok egyik „fővárosaként” tartunk számon.

Ezúttal csak azért szeretném e kiadványra fölhívni a figyelmet, mert igen nagy hangsúllyal tárgyalja az elvándorlás, a menekülés, a száműzetés és az otthon egymástól elszakíthatatlan gondolatkörét. Ha például fentebb azt állapíthattuk meg, hogy a francia – részben a svájci – identitást az idegenek tükrében fogalmazzák újra, akkor itt azt látjuk, hogy az otthon s a haza érzete az attól való elszakadás, vagyis ugyancsak az ellentét által válik igazán tudatossá.

De mit is jelent a konferencia centrumába helyezett fogalom? Nincs tér a részletes elemzésre, ezért csak Erick Hobsbawm – személyes emlékek alapján megfogalmazott – véleményét értelmezem. Az otthon kettős jelentésű. Részben a privátszférát jelenti, triviálisan szólva például szűkebb lakókörnyezetünket. Ezt fejezi ki a német *Heim*, a francia *chez soi*, s a magyarban a szorosabb értelemben vett *otthon*. Ez az „otthon” lényegét tekintve személyes, egyéni, szubjektív világ. A kötetben Tamara K Hareven történetileg tekinti át az otthon és a család kapcsolatát. Az antropológus Mary Douglas pedig e személyes tér szerveződési rendszerét elemzi. Ugyanakkor az otthon tágabb keretek között alapvetően közösségi nyilvános tér is, kollektív jellegű. Ez a *haza* – bármilyen szociális, kulturális „kiterjedésben” is értelmezzük – nem a mi individuális világunk, hanem – mondhatnánk – a közösségi értékek és a kommunikációs kapcsolatok hálózata. Ehhez már más a viszonyunk, mint szubjektív otthonunkhoz. Azért kapcsolódunk, kötődünk hozzá, mert nem kívánunk, nem tudunk

egyedül lenni, de amely – Hobsbawm szerint – tőlünk, választásunktól függetlenül megy a maga medrében. S épp ez a politikai menekültek tragédiája. Az otthon szubjektív világát idegenben is őrizhetjük, az eredeti élmények adott esetben „visszahívhatók”, ám a haza kollektív folyamatát idegenben nem tudjuk fönntartani. Aki a visszatérést választja, egy új országba tér vissza.

Fejős Zoltán

JEGYZETEK

- 1 A hasonló szemléletű munkákat idézve legutóbb: Segal, Daniel A: „The European”, *Allegories of nacist purity. Anthropology Today*, Vol. 7. No. 5, October 1991. 7–9. V.ö. Nemzeti kultúra. Janus, VI. 1. (1989).
- 2 Green, Nancy. *Les travailleurs immigrés juifs à la Belle Époque*. Paris, Fayard, 1985.; Fontos újabb tanulmányai L'histoire comparative et le champs des études migratoires. *Annales ESG* novembre-decembre 1990, No. 6. 1335–1350.
- 3 Leveau, Rémi-Schnapper, Dominique: Etre immigré en France. In: *Histoire de la vie privée*. Ariés, Phillippe – Duby, Georges (dir.). Tome 5. De la Première Guerre mondiale à nos jours. Paris, Seuil, 1987. 491–525.; Noiriél, Gérard: *Le creuset français: Histoire de l'immigration XIX–XXe siècle*. Paris, Le Seuil, 1988.; Kaspi, André–Marés, Antoine (dir.): *Le Paris des étrangers*. Paris, Imprimerie nationale, 1989.; Lequin, Yves (dir.): *La mosaïque France Histoire des étrangers et de l'immigration en France*. Paris, Larousse, 1989; Milza, Pierre: *L'immigration en France au XXe siècle*. Paris, Armand Colin, 1990. A kézirat lezárása után jelent meg: Migration and Migrants in France. Ed. by Miles, Robert – Singer-Kével, Jeanne. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 14. No. 3. July 1991 (Special Issue).
- 4 Ezúttal nincs hely bemutatni a szerző értelmezését, de a tanulmányban ő is részletesen foglalkozik a kérdéssel. V.ö. Highman, John: *Send these to me*. Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1984.
- 5 Pinto, Diana: Pluralisme et identité française: l'enjeu des années 80. In: *L'identité française*. Copenhague, Akademisk Forlag, 1989. 34–49.
- 6 Kristeva, Julia: *Lettre ouverte à Harlem Désir*. Paris, Rivages, 1990. Harlem Désir alapította 1985-ben az SOS-Racisme mozgalmat.
- 7 „Etre français, c'est quoi?” *L'Express*, No. 2102. 25 octobre 1991.
- 8 Agulhon, Maurice: La fabrication de la France, problèmes et controverses. In: *L' autre et semblable Regards sur l' ethnologie des sociétés contemporaines*. Paris, Presses du CNRS, 1989.109–120. (109)
- 9 Lásd még könyvét: *Mythes et identité de la Suisse*. Genève, Georg, 1986.